

САКРАЛЬНІ СИГНАТУРИ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Мікрокосм людини і макрокосм суспільства пов'язуються, як то вчив ще Григорій Сковорода, світом символів. Звичайно, символічний світ Біблії, опосередковуючи людське і божественне, тварне і духовне буття, і сам має «видиму» і «невидиму» природу, що виявляється в природі символів. З одного боку, це іконосфера суспільства, «письмо» культури, з іншого, — її змісти, сенси, сакральні архетипи. Sacrum, як сфера святого, освяченого, священного покладає вищі, освячені змісти в онтологічні підвалини духовності, культури, мистецтва.

Вся історія релігійного (як класичного, так і сучасного) мистецтва розгортається у просторі сакральних сигнатур — знаково-сміслових комплексів, що організують семіосферу та естетосферу художньої образності. Саме сигнатури упорядковують світ символів і значень з точки зору єдиних ціннісних центрів, що надають семіотиці та семантиці образів знакової та смислової спорідненості. Сакральні сигнатури підпорядковують художній простір духовно-релігійним цінностям, виявляють символічний світ Біблії в «знакових» іменах, постатях, подіях, сюжетах, мотивах. Часто-густо естетична функція сакральних сигнатур виходить за межі суто релігійного мистецтва, позначаючи деякі історичні та етнокультурні якості національного образу світу, художньої культури суспільства.

Як ми встановили у попередніх публікаціях [1], ідея Sacrum'у є базовою для української філософії мистецтва, естетичної свідомості, художнього мислення. Українське світовідношення як Свято-відношення наскрізно просякає етнонаціональну образність через сюжеттику, стилістику, колористику. Невипадково єдиним національно-довершеним стилем в Україні вважається Бароко, за визначенням Г. Сковороди, — «чудне та містеріальне», де кордоцентризм етнонаціональної ментальності знаходить адекватні художні форми. Більш за те, бароківість як принцип художнього мислення набуває універсальних характеристик в історії українського мистецтва, в побудові етнонаціональної образності від народного «навізму» до постмодерного необароко [2].

Що підтримує дух бароковості в українському мистецтві? Мабуть, не тільки «бароковість» української людини й українського суспільства з їх антитетичною, потягом до піднесеного і дотепного, дивного і містеріального. «Воля до бароко» вкорінена в українській душі в її іманентному шануванні святості, освяченні світу, метарелігійності. Трансїсторичним символом українського СВЯТО-відношення стають сакральні сигнатури, що через біблійні архетипи бароково пов'язують земне і небесне, людське і божественне (сигнатури Софії, Спаса, Богородиці, Миколи Чудотворця тощо).

В Україні одним з перших звернувся до аналізу сакральних сигнатур Сергій Кримський [3]. Особливості традиційної київської культури він досліджує «під сигнатурою Софії», тобто знакової системи архетипу «софійності» та однойменного древнього київського собору. Духовна метафізика Києва, його культурний ландшафт і топоніміка підпорядковуються єдиному духовному центру. Мається на увазі сакральна знаковість храму святої Софії як символу мудрості, «софійності» духовного життя столиці України в її історії та есхатологічній перспективі. Адже Софія — «Божественна премудрість» — символізує в Києві соборне місце в самому серці народу від часів Ярослава Мудрого до нашого доленосного сьогодення. І «під сигнатурою Софії» знаходиться не лише славетний майдан із пам'ятником Богдану Хмельницького і Михайлівським Золотоверхим монастирем обіч, а весь архітектурний і духовний простір Києва, сама структура і зміст української ментальності.

У мистецтві сигнатура Софії позначається, перш за все, його церковно-релігійними і художньо-естетичними джерелами. Храмова архітектура, іконопис, літургійні піснеспіви, богослужбова література Київської Русі формувалася під впливом візантійських взірців і канонів. Феномени київоруського «книжництва» та ісіхазму також безпосередньо пов'язані з духом «софійності», принципом мудрого лаштування буття і безустанного спілкування з Богом. І знову ж таки ці релігійно-духовні підвалини організації культури органічно співпали з народними традиціями способу життя, ментальними особливостями українського «думання» й святовідношення. Етос і патос «мудрості», а тому ладу і гармонії, добра і краси втілюється в українському панестетизмі, у піднесеній урочистості й святковій декоративності образотворчої системи. За українськими образами, як за образами, вгадуються сакральні ідеї, інколи приховані «софійні» почуття.

Характерною для вітчизняного мистецтва, особливо Чернігово-Сіверянського регіону, є і «сигнатура Спаса» [4].

В ті ж самі часи, коли в Києві будувався Софіївський собор, у Чернігові зводили Спасо-Преображенський. Завершений у 1036 році, на один рік раніше Софії Київської, Чернігівський Спас став символом, знаковим образом столиці

Сіверської землі. Крім духовного центру для десятків поколінь чернігівців, він був і княжою усипальницею, святим місцем для багатьох чернігівських князів і духовників. Тут були спочатку поховані й святі Михайло і Федір, канонізовані православною церквою після їхнього жертвовного подвигу за віру і народ. Із Спасо-Преображенським собором пов'язана також діяльність Лазаря Барановича — чернігівського архієпископа, визначного українського мислителя, поета, державного діяча. Тут проповідував святий Феодосій, нетлінні моці якого донині охороняють старовинне місто над Десною.

Отже, чернігівська історія, духовний простір Сіверщини знаходяться, умовно кажучи, «під сигнатурою Спаса». І це не суперечить софійності, а продовжує і доповнює її. Софія-Мудрість породжує не лише Віру, Надію та Любов, а й веде до очищення, спасіння, преображення. Чернігівський Спас символізує сподівання на краще, стремління до вдосконалення душі, до провітлення й перетворення людини і світу. Софійний принцип мудрої організації буття він доповнює спаським принципом рятування, воскресіння, вічної трансформації життя. Жіноче, породжуюче начало («софія») універсально завершується чоловічим, захисним («спас»), а селянсько-хліборобський стрижень української ментальності зміцнюється лицарсько-козацьким. У такий спосіб «Спас», як категорія духовності, стає культурологічною категорією, першообразом сіверянської культурної ментальності. Загальноукраїнські універсалії та архетипи «Дому», «Поля», «Храму», «Землі», «Неба», «Софії» доповнюються та збагачуються чернігівським «Спасом». Єдність сигнатур Софії і Спаса розкривають гендерну амбівалентність українства, його національної психології та культури.

Сигнатура Спаса є домінантною передусім у релігійному мистецтві. Однак образи Христа, зображення головних моментів його життя і хресного шляху, розп'яття, воскресіння та переображення притаманні не лише церковному іконопису, а зустрічаються в усій історії образотворчого мистецтва. Особливої популярності набувають сюжети Різдва, Зішестя Святого Духу, Таємної Вечері, Голгофи, Зняття з Хреста, Вознесіння тощо. Ці моменти земного життя і жертвовного подвигу Ісуса стають сакральними хронотопами людського буття, вимагають не лише шанування, а й внутрішнього відтворення їх, як вищих взірців смиренномудрія, жертвовності та любові. Відтак сигнатура Спаса визначає основні екзистенціальні топоси людського життя, організує духовний простір кеносису та метаноїї -смиренності душі й переображення свідомості.

В українському мистецтві та мистецтвознавстві існує деталізована система символів, що розгортає сигнатуру Спаса в іконописних та малярських образах [5]. Ще у VII ст. візантійські бібліїсти нараховували до двохсот символів, які розкривають божественно-людську природу Ісуса Христа, натякаючи на таєм-

ницю його Імені та Особи. Єпископ Ст. Падевський, розробляючи класифікацію символів Христа, виокремлює 12 аспектів погляду на есенційність Ісуса, від його співвідношення з Богом-Отцем до казкових символів (Гриф, Пелікан, Фенікс, Єдиноріг). Свій огляд символіки сигнатури Спаса він завершує висновком, що «символами пребагате Святе Письмо. Вони — пучки світла на загадкову особу Христа: вони допомагають збагнути Ісуса, і згодом Саме Він стає Живим Коментарем усього, що містить у собі Біблія» [6].

Власне з біблійної точки зору будує свою символіку та емблематику Г. Сковорода, розвиваючи барокові традиції українського мистецтва «під сигнатурою Спаса».

Так, у «Саді божественних пісень» з усіх іпостасей божественної Трійці найбільше уваги приділяється *Ісусу Христу*. Як «дух свят», закон і любов, він є наживовтілений Sacrum поєднання світу, світла і святості. Г. Сковорода оспівує в його Особі «святий брег» бурхливого моря життя, невичерпне джерело благ, «свет христовых словес» [7, с. 26]. Христос приходить до людей як Спас («дух свят»), міся. Навіть його вертеп стає «небесами», нагадуючи про Рай, де панує «ангельський ум і тайна», звучать ангельські хори, прославляючи «росу і славу» Духа. Вибудовується своєрідна аксіологічна христологія, що слугує основою барокового церковного і світського мистецтва.

Показаво, що в сигнатурі Ісуса Христа символічно зливаються два архетипи традиційного українського sacrum'у — *Земля і Небеса*. Позначаючи суть Боголюдини, вони виявляють єдність тіла, душі і духу, емпіричних і трансцендентних аспектів людського буття. Сакральне тут утверджується через «мудрости земные» и «вечности небесные», звідки з'являється «небесная слава». Характерно, що і душа людська на рівні Sacrum'у — це «жива душа» або «божий сад» [7, с. 3].

З архетипом «Саду» пов'язана, у свою чергу, і сигнатура Богородиці в українському мистецтві, як і європейському взагалі. Наприклад, ренесансний живопис у сцені «Благовісту» часто використовував мотив «зачиненого саду» (hortus conclusus) як символу цнотливості Матері Марії. В Україні образ Пречистої виступив і як символ «покрови» козацтва, а згодом — і всього народу, національної єдності [8].

Святі образи і символи Богородиці живили собою історію українського іконопису, церковної архітектури, літературної проповіді, поезії та красного письменства, графіки і малярства. Художні зображення Божої Матері в Україні завжди переломлювались крізь традиції етнонаціональної ментальності, яка світоглядно і психологічно спиралася на принципи кордоцентризму, софійності, антеїзму. Характерна особливість українського православного сприйняття і відтворення образу Богородиці — її отожднення з архетипом Матері: любля-

чої, страждаючої й жертвовної. В сигнатурі Пріснодіві материнська любов поєднується з неперестанною опікою, а милосердя — з вічною Утіхою.

В українській поезії це ототожнення стає архетипним мотивом возвеличення сакральної сутності «сивочолої матінки», бо вона — «Жінка, Богородиця, Богиня, Альфа і Омега пізнання»:

В світі наче в здибленому колі,
За межею гнаного добра
Символом любові неземної
Жінка на руках із немовлям [9].

Вважається, що першу ікону Пречистої написав ще святий Лука, яка стала прообразом для Володимирської, Ченстоховської та інших знаних українських ікон доби Київської Русі. Славляться відтоді в Україні і такі канонічні зображення: Богородиця Заступниця (Оранта) у Софії Київській, там само Богоматір з мозаїчної композиції «Деїсус», Велика Панагія (Ярославська Оранта) київського письма (є припущення, що монаха Аліпія), Білозірська Одигітрія, численні барокові ікони «Покрови» й «Успення» Богородиці, її графічні зображення в українських церковних книгах доби Гетьманства (напр., «Патерик» 1661 р.).

Великий інтерес з точки зору сучасного українознавства й етнології викликає ікона кінця XVII — поч. XVIII ст. «Богоматір Одигітрія», яка в другу половину XX ст. знаходилась біля мощей св. Іоана (Максимовича) у Покровському соборі м. Тобольська. Як припускають сучасні російські дослідники, цю ікону привіз із собою до Сибіру чернігівський архієпископ Іоан Максимович, який був переведений на церковну службу з України до Тобольська. Любов до ікони з ликом Цариці Небесної і земні духовні справи св. Іоанна не є випадковими, адже він з великою шаною видав цілу збірку проповідей «Богородице-Діво, радуйся» ще в Чернігові 1707 р. (понад 300 років тому). Взагалі, богородичні мотиви є характерними особливо для чернігівської іконографії, і в чернігівському Колегіумі на Валі (один з фундаторів колегіума — Іоан Максимович, 1700 р.) зберігається чимала збірка богородичних ікон, написаних як професійними, так і народними майстрами (у стилістиці наївізму, з використанням українських побутових деталей, навіть розшиті бісером).

Але домінантного значення для сіверянської культурологічної регіоніки мають сакральні сигнатури двох чернігівських чудотворних ікон — «Іллїнської» та «Єлеської» Богородиці. Разом із «сигнатурою Спаса» вони організують й освячують духовний простір Сіверянського краю, як і Спасо-Преображенський собор, Успенський в Чернігові і Різдва Богородиці в Козельці богородичні храми. Крім того, як підкреслює А. Адруг, «чернігівська

«Іллінська Богоматір» належить до чудотворних ікон всеукраїнського значення і дуже відома як у самій Україні, так і за її межами. В самому ж Чернігові, починаючи з XVII ст., без неї не обходилась жодна більш-менш визначна подія» [10, с. 4]. Про неї писали Лазар Баранович, з ініціативи якого надрукована книга «Чуда дєвы Марии» невідомого автора, Дмитро Туптало («Руно орошенное»), Лаврентій Крщонович («Тріода квітна»), Самійло Велико (козацький літопис) та ін. з описами чудес від чудотворного зображення Богородиці-Діви. І досі чернігівські поети і митці звертаються до образу Пресвятої Матері Божої.

Отже, вся історія українського мистецтва просякнута сакральними сигналами — знаково-символічними системами, що впорядковують духовно-естетичний простір художньої образності. Українська образотворчість, що виявляє мікрокосм людини в макрокосмі суспільства, розгортається під сигнатурами: Софії (Божественної премудрості), Богородиці (заступниці, захисниці), Спас (спасителя, рятувальника), свт Миколи Мірлікійського (чудотворця, визволителя) тощо. Весь сонм святих, як загально християнських, так і місцевих (для Чернігівщини — свв Михайло і Федір, св. Іоан, св. Феодосій та ін.) надихають митців на духовні шукання та їх художнє відтворення. Показовою є пісня міста на честь Чернігова:

1.
Під небом Полісся, на руській землі
Стояли чернеги за діти свої,
За волю боролись, як мужній Мстислав,
Що в нашому краї собором постав.
Чернігівський Спас на древнім Валу
Вже тисячу літ вітає Десну,
А П'ятницька церква, де поруч Богдан,
Чернігівській долі дарує талан.

Приспів:

Славмо ж наше місто —
Намисто Десни.
Багатій, Чернігове,
Красеню ясний!
Всю Україну
І кожного з нас
Кличе в майбутнє
Чернігівський Спас

2.

Земля українська, земля козаків
Зростила Чернігів на віки віків.
Стоять «Катеринка» і Троїцький храм
Як пам'ятник честі усім землякам.
Садок Коцюбинських і парк Куліша,
Тичини «кларнети», Довженка душа —
Чернігівська земле, ти символ краси,
Де щастя бажають «з води і роси!»

Приспів:

Зелене довкілля і очі жінок
Милують красою, мов гарний вінок.
Ми любимо місто, де юнь розквіта,
Шануючи предків, їх дух і свята.
На Болдиних горах, де Вічний вогонь,
Панує безсмертя печер та ікон...
Нас кличе розмай заповітних стежин.
О Боже, Чернігів спаси й збережи!

Приспів:

Славмо ж наше місто —
Намисто Десни,
Багатій, Чернігове,
Красеню ясний!
З краю до краю
Кожному з нас
Хай допоможе
Чернігівський Спас.

1. Див.: Личковах В. А. Sacrum як ідея ставлення до свята в українській філософії мистецтва: Ст. перша // Філософська думка. — 2003. — № 6. — С. 123–134; Ст. друга // Філософська думка. — 2004. — № 1. — С. 92–110.

2. Див., напр.: Ольховик М. «Театралізація образу» в крос-культурній системі координат українського (нео)барокового мислення // Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення / За ред. проф. В. А. Личковаха. — Чернігів, 2006. — С. 153.

3. Див.: *Кримський С.* Під сигнатурою Софії // Філософ. і соціол. думка. — 1995. — № 5–6. — С. 237–238; *Кримський С.* Софія Київська. Ефект високого неба // Україна incognita / За заг. ред. Л. Івшиної. — Вид. 4. — К., 2005. — С. 27–31.
4. Див.: *Личковах В.* Дивосад культури: Вибр. ст. з естетики, культурології, філософії мистецтва. — Чернігів, 2006.
5. Див., напр.: *Креховецький Я.* Богослов'я і духовність ікони. — Львів, 2005.
6. *Падевський Станіслав, єпископ.* Символи Христа. — Львів, 2001. — С. 109.
7. *Сковорода Г.* Сад божественных песней: Вірші, байки, діалоги, притчі. — К., 1988. (Друга цифра в посиланнях тут позначає порядковий номер пісні).
8. Див.: *Личковах В.* Сигнатура Богородиці в духовній культурі як «Покрова» національної єдності України // Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. ст. / За ред. В. Личковаха. — Чернігів, 2007.
9. *Андрієнко М.* Поезії: Спокута гріхів. — Чернігів. — С. 23.
10. Цит. за: *Адруг А.* Чудотворна ікона «Іллінської Богоматері». — Чернігів, 2006. — С. 20.

У статті аналізуються знаково-символічні комплекси української образотворчості, пов'язані зі сферою релігійного Sacrum. Сигнатури Софії, Спаса, Богородиці розглядаються на матеріалі українського мистецтва.